

MEVLANA VE İNSANIN ÖZGÜRLÜĞÜ SORUNU

***BAYKAN, Erdal**
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Bilindiği üzere düşünce tarihinde insanın hürriyeti problemi, insan zihnini en çok meşgul eden konulardan biri olmuştur. Bugün de birçok düşünüre göre söz konusu problemin felsefi bir çözümü mümkün gözükmemektedir. Böylesine önemli bir konuda Mevlana'nın ne dediğinin konuşulmasının söz konusu tartışmalara katkı sağlayacağını düşünmekteyiz.

Çünkü Mevlana insanın varoluşunun evrensel yüceliğine vurgu yaparak insan olmanın özgür olmak anlamına geldiğini konuya ilişkin dini ve felsefi literatürle hesaplaşarak ortaya koymaya çalışır.

Tebliğde insanın özgürlüğü bağlamında Mevlana'nın evrensel insan tasavvurunu ve ne gibi imkanlara sahip olduğunu tartışmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Mevlana, insan, özgürlük.

ABSTRACT

Issue of Mand's Freedom in Mawlana's Thought

Man's freedom has been one of the most disputed issues in the history of thought. For many contemporary thinkers there is still no comprehensive answer to such a disputed issue. But for Mevlana, one of the most prominent figures of sufi thought, man's freedom is not something to make endless speculation on it, but it is the very essence of his life.

According to Mevlana man's freedom stem from his existential position and his exalted spirituality in the universe, as he articulated his thought through religious and philosophical literatures.

The purpose of this paper is to discuss the possibility of Mevlana's thought that may contribute to the millenniums aged problem of mankind with reference to his sufi wisdom.

Key Words: Mevlana, mankind, freedom.

*(Yard.Doç. Dr.) YYÜİF. Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Felsefesi Anabilimdalı Öğr.Üyesi; erdalbaykan@yyu.edu.tr; erdalbaykan@hotmail.com; Gsm: 532 6854735.

Mevlana ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu

Bilindiği üzere düşünce tarihinde insanın özgürlüğü sorunu, insan zihnini en çok meşgul eden konulardan biri olmuştur. Bugün de birçok düşünüre göre söz konusu sorunun felsefi bir çözümü mümkün gözükmemektedir.¹ Biz bu çalışmamızda felsefenin insanın özgürlüğü sorununa ilişkin sorularını hatırdı tutmaya çalışarak Mevlana'nın söyleminde bunun nasıl şekillendiğini anlamak istiyoruz. Ancak konunun sağlıklı bir şekilde tartışılabilmesi için öncelikle Mevlana'ya göre insanın varoluş serüvenini ve ne anlama geldiğini aktarmak gerekmektedir.²

Varoluş Serüveni

Sufilerce, hadisi kutsi olarak kabul edilen “*Ben gizli bir hazine idim, bilinmeyi istedim, bilineyim diye kâinatı yarattım.*”³ ifadesi Mevlana için de önemlidir. Ve ona göre de insan, Allah sırrının hazinesidir ve o kâinatın yaratılış sebebidir: “Âlemden maksat büyük âlem olan insan; insandan maksat da Tanrı soluğudur”.⁴ “Bilinmeyi dilediğinde, emanetini verecek bir varlık arayan; yerlere ve göklere kabul ettiremediği emanetini insana yükleyen Yüce Allah'ın “Yerime sığamadım, göğüme sığamadım da ancak ve ancak mü'min kulumun gönlüne sığdım. Kendi razılığımı, onların razılığına verdim; onların razılığını ara.” ifadesini zikreden⁵ Mevlana'ya göre bütün canlar bu dünyaya gönderilmeden önce Tanrı'nın bilgi denizindeydiler. Tanrı bilinmek için içlerine hazineler koyarak onları belli bir vakit denizden uzağa attı. Denizden ayrı kalan balıkların suya dönme arzuları gibi, canlar da denize dönmek isterler.⁶ Ancak beden bineği istikrarsızdır; sağlam olanlar da, hasta olanlar da, yiğit olanlar da, korkak olanlar da vardır. Bu imtihan dünyasında beden bizi her yere sürüklemektedir. Tanrı ise içine koyduğu nuru ile insanın doğru yolu bulup kendisine ulaşmasını ve Rabbinin hazinesini tanıyıp bilmesini arzu etmektedir.⁷

¹ Bkz. Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, 6. b., Selçuk Yay., Ankara 1997, s. 159.

² Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Erdal Baykan, *Düşünceye Gelmeyen – Tanrı Sorunu ve Mevlana*, Bilge Adam Yay., Van 2005.

³ Bkz. Aliyyü'l-Kari, *el-Esraru'l-Mevdu'a fi'l-Ahbari'l-Mevdu'a*, Tahkik: Muhammed b. Lutfi, es-Sabbağ, 2. b., Beyrut 1986, s. 269.

⁴ Bkz. Mevlana Celaleddin, *Mesnevi*, Çev. ve Şerh. Abdülkâki Gölpinarlı, C. IV, 3. b., İnkılap Kitabevi Yay., İstanbul 1990, IV/520; Mevlana Celaleddin, *Mecalis-i Seb'a*, Çev. ve Haz. Abdülkâki Gölpinarlı, 2. b., Kent Basımevi Yay., İstanbul 1994, s. 48; Mevlana Celaleddin *Mektuplar*, Çev. ve Haz. Abdülkâki Gölpinarlı, İnkılap ve Aka Kitabevleri Yay., İstanbul 1963, s. 82.

⁵ Bkz. *Mektuplar*, s. 5. Acluni sufilerce kudsi hadis olarak kabul edilen bu ifadelerin İhyanın hadislerinden olduğunu söylemekle birlikte Zeynuddin Irakînin bu hadisin sahih olmadığı yargısını da zikreder. Bkz. *Keşfu'l-Hafa*, cII, Beyrut 1351, s. 195 (No: 2256).

⁶ Bkz. *Mektuplar*, s. 5.

⁷ Bkz. *Mecalis-i Seb'a*, s. 97-99, *Mektuplar*, s. 194.

Tanrı'nın bilinmeyi dilemesi ilkesini estetik perspektif açısından ele alan Mevlana, bunu *Fihî ma'fih ve Mesnevide* İ. Düzen'in aktarımıyla özetle şöyle dile getirir: Varlık âlemi Yaradan'ın kendi güzelliğini göreceğ göz ve sevecek gönül aramasıyla var olmuştur. Varlıkların görünüş hâline önce sen, ben yoktuk, yalnız Tanrı vardı. Her şey O'ndan ibaretti. İnsan da ilahî âlemdeydi. Her ruh o âlemde Yüce Tanrı'nın "Ben sizin Rabbiniz değil miyim? hitabına evet demişti." (*Kur'an*, A'raf 7/172.) İşte bu deyiş ruhun, ateş, hava, su ve topraktan meydana gelen insanın, organizmasında *olma* macerasında ilk adımdır. Ruhlar o *elest* toplantısından ayrılarak kadın, erkek bu âleme aktılar. Bir taraftan Allah'ın cemalini görmeye ve sevmeye kabiliyetli gözler ve gönüller oldular. Diğer yandan da ondan uzak düşmüş olmanın meydana getirdiği en büyük ayrılığın acısına düştüler. İşte mutlak kemal ve mutlak hakikat sevgisi ve arayıcılığı bu ayrılığın bir sonucudur. Aslında bu arayış bir bakıma kendimizi, kendi benliğimizi bulma çabası ve gayretidir. İnsan bu varlığı ve bu güzelliği idrak vazifesiyle yaratıldı. Ve insan kendisini yaratanın isim ve sıfatlarıyla değerli kılınmış olarak bu âlemde fani bir vücuda büründü. Ancak her insanda Hakk'ın isim ve sıfatlarının tecellisi, zuhuru aynı olmadı. Öyleki bedeni canlı iken, gerçeği sezme kabiliyeti ölmüş kimseler çoktur. Halbuki istenen insanın *marifetullah* ve *muhabbetullah* ile canlı ve diri olmasıdır.⁸

Tanrı Usturlabı

Mevlana'ya göre insan, bu dünyada, umman olan Rabbine tekrar dönecek bir damladır. Aslı *ummandan* olan bu *damlanın* aslına ulaşmaması için *toprak*, *rüzgâr* ve *ısı* mani olmaya çalışmakta, ancak o içindeki *özlemle* ona doğru gitmektedir. İnsanın bir diğer özelliği ise *emanet*⁹ yüklenmiş olmasıdır. İnsan hiçbir şeyin yüklenmediği emaneti yüklendiği için de diğerlerinden üstün kılınmıştır. Yine o varlıklar içinde Allah'ın bütün sıfatlarına mazhar olan yegâne varlıktır ve o Allah'ın cemalinin aynasıdır.¹⁰ Bütün bu özellikleri nedeniyle insanın her şeyi kendisinde araması gerektiğini söyleyen Mevlana bu arayışın önünde karanlıklar ve perdeler olarak tanımladığı kimi engellerin de olduğuna dikkat çekerek bunların insanın kendini tanımasına mani olduklarını dile getirir. Her şeyin bir özeti ve tezatlarla dolu bir âlem mesabesinde olan insanın sahip

olduğu ve kendini bilmesine mani olduklarını söylediği arzu ve hevesler gibi engellerin aşılması gerektiğini merdiven metaforuyla dile getiren

⁸ İbrahim Düzen, "Mevlana'nın Tasavvufi Görüşüne Göre İnsan", 5. Milli Mevlana Kongresi, SÜ Yay., Kon-ya 1992, s. 29-30.

⁹ Bkz. *Kur'an*, Ahzab, 33/72.).

¹⁰ *Mesnevi*, IV/1194.

Mevlana, merdivenlerin basamaklarının oturup kalmak için elverişli olmadığını, üzerine basıp geçmek için yapılmış olunduğunu ve ömrü bu basamaklarda heder etmemek için *uyanmak* gerektiğini söyler.¹¹ Ona göre insanın bunu başarabilmesi için *peygamberlere* ve *velilere* uyması gerekmektedir. Mevlana peygamberlerin ve velilerin insana olgunluk yolunu gösteren örnekler olduğunu şöyle bir misalle anlatır: Nasıl ki temiz bir su dipteki taşları, tuğlaları, kiremitleri ve daha başka var olan her şeyi gösterirse, insan ruhu da insanın tabiatıyla birlikte yoğrulmuş olan bütün bilgileri ve göze görünmeyen şeyleri gösterir. Böyle altında ve üstünde olan nesneleri, onlara bir şey ilave etmeden göstermek suyun yaradılışında vardır. Fakat o su, eğer toprakla ve başka renklerle bulanırsa, bu özelliği kaybolur. Yüce Allah'ın gönderdiği nebiler ve veliler büyük ve temiz sular gibidir. Allah'ın bundan maksadı her bulanık ve ufacık suyun, arızî olan renginden ve bulanıklığından kurtulması, sonunda kendini temiz görünce de “benim aslım böyle temizmiş!” diye hatırlaması ve bulanıklığın arızî olduğunu bilmesidir.¹²

Mevlana'ya göre kendisinin zıddı olmayan Tanrı, bu dünya'yı zıtlar üzerine kurmuştur.¹³ ve kâinatın her an her zerresinde yaratılış devam etmektedir. Aynı kainattaki her şey gibi insan da her an yeniden yaratılmaktadır. Tanrı eseri olan her gelişme ve olgunlaşma bedenlere farklı özellikler vermektedir ve bu farklılıklar insanı diğer insanlardan ayıran *özel benle* alakalıdır. Herkesin mizacı, tutkusu ve yapısı değişiktir. Bir de insanın *aşkın beni* vardır. Bu ise bilincin derin halidir ve Tanrısal bir yetenektir.¹⁴ Bu özelliklerinden dolayı insanın manevî terakki ve yükselmesinin sınırı yoktur. O her zaman ve her anda yeni şeyler öğrenip anlayabilir. Varoluş amacı da Allah'ı aramak ve bulmak olduğu için onun arayışının sonsuz olması da doğaldır. Bu anlamda insan varlığın hem başlangıç, hem de son noktasıdır.¹⁵ Burada şunun altını çizmeliyiz; Açıklamalarını insanların Tanrı'nın gölgesi gibi olduğunu ve her gölge gibi sahibine benzediği şeklinde sürdüren Mevlana bütün bu değerlendirmelerini: Nasıl ki bir varlığın tüm özellikleri gölgesinde gözükmezse, Tanrı'nın bütün özellikleri de insanlarda görülmez, diyerek tamamlar.¹⁶ Yani Tanrı-insan ilişkisi bağlamında Mevlana birliğin sadece bir yönüyle olduğunu dile getirmektedir ki bu insan-ı kâmil içinde geçerlidir.

¹¹ *Fihî Mafih*, s. 84.

¹² *Fihî Mafih*, s. 43-44.

¹³ *Mesnevi*, VI/ 50-63.

¹⁴ İbrahim Ağâh Çubukçu, “Türk Kültüründe Hoşgörü ve Mevlana”, *İnsan Hakları Hoşgörü ve Mevlana Sempozyumu*, 26-27 Ekim 1994, Konya, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara 1994, s. 58-64.

¹⁵ İ. Düzen, “Mevlana'nın Tasavvufi Görüşüne Göre İnsan”, s. 33.

¹⁶ *Fihî Mafih*, s. 352.

İnsanı yücelikler niteliklerinin usturlabı olarak niteleyen Mevlana bunun herkesin fitratında gizli olduğunu, hayatın gayesinin de bu mükemmelliğe erişmek olduğunu söyler.¹⁷ Çünkü insan *Tanrı usturlabıdır*: “Usturlap nasıl feleklerin aynası ise, insan da Tanrı usturlabıdır. Zaten Kur’an’da onun hakkında: “Biz Âdemoğullarını yücelttik...” (İsrâ, 17/70) buyrulmuştur. Ulu Tanrı insanı kendinden/bizzat bilgili kılmış olduğundan, hiçbir zaman eksik olmayan Tanrı’nın tecellisini ve eşsiz güzelliğini insan, kendi varlığının usturlabında zaman zaman parıltı halinde görebilir...”¹⁸ İnsan-ı kâmil bu usturlabı tam anlamıyla nefsinde gerçekleştirir ve kendi varlığında ilahî sıfatların tecellilerini görür.

Kısaca Mevlana’nın insan tasavvuru, insanı fizik-metafizik cepheleriyle içine alan evrensel bir insan tasavvurudur. Bu anlamda Mevlana’nın insanın *anasır-ı erbaadan* ibaret olmadığını, onda her türlü güzellik ve çirkinliğin, iyilik ve kötülük imkânlarının var olduğunu ve bunların hangi yönde gelişeceği, iyiliklerin mi yoksa kötü huyların mı egemen olacağının kendisine bağlı olduğu düşüncesini dille getirerek¹⁹ insanın gerçek manada mahiyet ve değerini ele alıp onu ortaya koymaya çalışan bilgelere biri olduğunu söyleyebiliriz.²⁰

Özgürlük Sorunu: Tarihsel Arkaplan

İnsanı, kendi özneliği bağlamında düşündüğümüzde, karşımıza onun fiillerinde ne dereceye kadar bağımsız olduğuyla birlikte şu iki boyut ortaya çıkar. İlki insanın doğası meselesidir. Yaygın anlayışa göre kâinat ilahî determinizmin kaide ve kanunları ile bağlanmış durumda varsayılmaktadır. Acaba bu durum insan için de geçerli midir? Yani insan da diğer varlıklar için konulmuş kanunlara aynı şekilde uymak zorunda mı yaratılmıştır? İkincisi ise insan bilgisi ile Tanrı bilgisinin mahiyetinin farklılığı meselesidir. Biz beşeri anlamda bilmenin, bir fiilin ortaya çıkması için kendi başına bir sebep olmadığını biliyoruz. Hiçbir şey sırf bildiğimiz için meydana gelmez. Tam tersine, bizim bir şey hakkında bilgi sahibi olmamızın sebebi, o şeyin olmasıdır. Öyleyse Tanrı’nın bilgisi de böyle midir ve bu bağlamda anlaşılabilir mi?²¹

Bu ve buna benzer soru ve sorunlar İslam düşünce tarihinde çeşitli şekillerde yanıtlanmaya çalışılmış, özellikle *Cebriye* ve *Mutezile* olarak iki farklı düşünce ekolünün oluşumuna zemin hazırlamıştır. Her iki ekolün konuyla ilgili görüşlerini şöyle ifade edebiliriz: Cebriye, olan hiçbir şeyin

¹⁷ *Mesnevi*, VI/3146-3149. Ayrıca bkz. Annemarie Schimmel, *Tasavvufun Boyutları*, Çev. E. Gürol, Adam Yay., İstanbul 1982, s. 237-238.

¹⁸ *Fihri Mafih*, s. 17, 18.

¹⁹ Halife Abdülhakim, “Mevlana Celaleddin Rumi”, Çev. Y. Ziya Cömert, *İslam Düşüncesi Tarihi*, Ed. M. M. Şerif, C. III, İnsan Yay., İstanbul 1991, s. 57; Bkz. *Mesnevi*, II/1420 vd.

²⁰ İsmail Yakıt, *Batı Düşüncesi ve Mevlana*, Ötüken Yay., İstanbul 1993, s. 32-33.

²¹ M. Aydın, *Din Felsefesi*, s. 159.

insanın iradesiyle olmadığını bilakis her şeyin Allah tarafından önceden ve değişmez bir şekilde takdir edilmiş olduğunu savunmuştur. Bu düşünceye göre insanın kaderi önceden yazılmıştır ve bu nedenle de insan, irade hürriyetine sahip değildir. Aslında iradî dediğimiz fiillerle iradî olmayanlar arasında, temelde bir fark yoktur. Her şeyi yapıp eden Allah'tır.²² Mutezile ise kaderin varlığını inkâr ederek insanı kendi fiilinin yaratıcısı olarak kabul eder. Bu düşünceye göre ilahî adaletin mümkün olabilmesi için her şeyden önce insanın kendi fiilinde özgür olması gerekmektedir.²³

Bu kaba aktarımdan bile anlaşılacağı üzere Cebriye ve Mutezile'nin yaklaşımları farklı sorunlar oluşturmıştır. Cebri düşünceye göre insan hiçbir iradesi ve dolayısıyla sorumluluğu olmayan bir varlığa indirgenirken, Mutezili düşünce de ise Tanrı'nın aktif müdahalesi yok sayılmış gözükmektedir. Bu tartışmalar doğal olarak başka açıklamaları zorunlu kılmıştır. Bu anlamda İslam düşünce tarihinde yeni kelami ekoller oluşmuştur. Bu ekoller içerisinde özellikle öne çıkan ve Ehli-i Sünnet ekolleri olarak adlandırılan *Eş'arilik* ve *Maturidilik* olmuştur. Bu ekollerin hem ilahi takdiri ve hem de insanın özgürlüğü olgusunu yok saymayan bir anlayışı oluşturduğu kabul edilmektedir.

Özgürlük Sorunu ve Mevlana

Özgürlük sorununun Mevlana tarafından dile getirilişinin orijinal ve farklı boyutlarına geçmeden önce onun –Eş'a'ri ve Maturidi ekollerinde olduğu gibi– insanın hem irade hürriyetine hem de ilahî takdirin mevcudiyetinin kabul edildiği bir yaklaşıma sahip olduğunu söyleyebiliriz. İkinci olarak vurgulamamız gereken şey ise İnsanı *kaza ve kader çizgisinin arasında olan*, diye tanımlayan Mevlana'nın insanın irade ve özgürlüğü sorununu Tanrı merkezli bir bakış açısına bağlı kalarak izah etmeye çalışmış olduğudur.

Bunları hatırdı tutarak Mevlana'nın yaklaşımını anlamaya çalıştığımızda onun özgürlük sorununa kadiri mutlak olarak Allah'ın irade ve kudret vasıflarının sahibi olduğunu dile getirerek ele aldığını söyleyebiliriz: “İlim, irade ve kudret sıfatlarının sahibi olan Allah, irade ve kudretiyle her şey üzerinde tasarrufta bulunur. Kulun ilahî iradeyi yenmesi mümkün değildir.”²⁴ Ancak ona göre bu, kulun seçme hak ve hürriyetinin olmadığı anlamına gelmemektedir: “Cansız şeylere karşı gücün var; var ama bu güç, onlardaki cansızlığı giderebilir, onları canlandırır mı?

²² Yusuf Şevki Yavuz, “Cebriye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. VII, TDV Yay., İstanbul 1993, s. 207.

²³ Mir Veliyuddin, “Mutezile”, Çev. Altay Ünal, *İslam Düşüncesi Tarihi*, C. I, Ed.: M. M. Şerif, İnsan Yay, İstanbul 1990, s. 236.

²⁴ *Fihri Ma'fih*, s. 248-51.

Tanrı'nın gücü-kuvveti de böyledir; gücü kuvveti mutlaktır ama kuldaki ihtiyarı gidermez. O'nun gücünü-kuvvetini, dinleyip işleyişini, bütün olgunluğunla söyle, say-dök; çünkü bu ne cebir sayılır ne sapıklık. Benim kâfirliğim, O'nun dileğiyle, takdiriyle dedin ya; bil ki bu dilekte senin de dileğin, isteğin var. Çünkü kâfirliğin, sen istemedikçe olmaz; hem kâfir olmayı istemiyorsun, hem kâfir oluyorsun, bu ikisi birbirine zıt; böyle şey olmaz.”²⁵ “Ey gönül, ayırt etmek için bir örnek getir de cebri, ihtiyardan tam ayır; iyice bil, el, titreme illetinden titrer; bir de elini sen titretirsin. Her iki hareketi de Tanrı yaratmıştır; böyle bil, ama bunu onunla kıyaslayamazsın ki. Elini oynattığından dolayı pişman olabilirsin; fakat eli titreyen adamın pişman olduğunu ne vakit gördün.”²⁶ “İki iş arasında tereddütte kalırız, bu ikilikte kalış dilediğimizi yapacak gücümüz olmadan olur mu hiç? İki eli, iki ayağı bağlı olan, bu işi mi yapsam, şu işi mi der mi hiç? Bu hâldeyken iki işten hangisini yapayım düşüncesi gelir mi akla?”²⁷ “Bir sanatı, bir işi seçmiş öğrenmişsin; bu ihtiyarım var, düşünüyorum demektir. İhtiyarın yoksa ey iş eri, sanatlar içinden o sanatı nasıl seçmişsin? Bir dost, senin bir habbecik kârına zarar verse, canında onunla savaşmak ihtiyarı olur. Nimetlere şükrediş çağı geldi mi, ihtiyarın kalmaz, bir dirhemden de daha az bir hâl gelir. Cehennemde bu yakışta beni mazur tut, ne yapayım Tanrı takdiri, diye özür getirir sana.”²⁸ Mevlana'nın bütün bu açıklamalarından insandaki kudreti ve hareketi yaratanın Tanrı olduğunu, ancak Tanrı'nın bu yaratışının, mazharın istidadına ve sebeplere sarılışına göre gerçekleştirdiğini söylemekte olduğu yargısına ulaşabiliriz.²⁹ Başka bir deyişle Allah insana güç ve imkânlar vermiştir, insan bu imkânlarla dilerse Allah'a, dilerse kötülüğe ulaşır. Buradan yola çıkarak Mutezile'yi olduğu gibi, Cebriye'yi de eleştiren Mevlana'nın çoğu zaman Ehl-i sünnet anlayışının bir savunucusu olarak okunacak izahatlar yapmakta olduğunu söyleyebiliriz.

Bununla birlikte belki Mevlana'da bizim için en dikkat çekici olan hususlardan birisi onun cebr'e farklı bir boyut kazandırarak, mutlak varlığa ulaşmayan kişinin ferdiyetinden yaptığı hareketleri külli irade'ye isnat etmesini yalancılık sayan bakış açısıyla ortaya koyduğu şu açılımlarıdır:

“Cebrin hakikatleri, Tanrı'yla birliktir, beraberliktir. Bu cebir, yalnız kendi dileğini, faydasını gözetken nefsin cebriliği değildir. Bu gerçeğe

²⁵ *Mesnevi*, V/3097-3101.

²⁶ *Mesnevi*, I/1502-1505.

²⁷ *Mesnevi*, VI/411-413.

²⁸ *Mesnevi*, V/3070-3074.

²⁹ *Mesnevi*, I/1466-7.

varmayanın cebir ve ihtiyar davasına kalkışması, ancak bir vehimden, bir hayalden ibarettir.” “Cebirden söz edişim, aşkı sabırsız bir hale getirdi; âşık olmayansa cebri tuttu hapsetti. Bu Tanrı’yla manevî beraberliktir; cebir değil, bu ayın görünüşüdür, bulut değil. Bu cebir bile olsa herkesin sandığı, anladığı, dileğine bağlı, kötülüğü buyurur nefsin cebri değil. Ey oğul, cebri, Tanrı kimin gönül gözünü açmışsa o tanır.”³⁰ Görüldüğü gibi Mevlana Cebriyenin cebr anlayışını kabul etmemekle birlikte, o yine kendi terminolojisi içinde bu kavramı yeniden tanımlayarak, bize kendine has bir açılım ve tasavvur alanı açmaktadır.

Cebrin peygamber ve velilerin ulaştığı bir makam olduğunu söyleyerek cebriliğe bilinen boyut ve anlamının dışında bir anlam kazandıran Mevlana kader konusunda ise İblis kıssasını örnek verir: Şeytan kaderci olduğu için “Beni sen azdırdın, daha sonra da cezalandırıyorsun.” dediğinden dolayı lanetlenmiştir. Âdem ise cennetteki yaşayışı sırasında Allah’ın yapma dediği şeyi yaptığında, bir suç işlediğinde: “Rabbimiz biz gerçekten de kendimize zulmettik.” demiştir. Demek ki seçme hakkımız vardır ve seçtiklerimizin sonucundan da sorumluyuzdur. Yoksa yüce Allah, Peygamberleri ve Kur’an’ı vasıtasıyla insanları “şöyle yapın, şöyle yapmayın.” diye uyarmazdı. İnsanın içinde bir özgür seçme duygusu ve seçebilme gücü vardır. Taşa “gel buraya.” denmez, köre, “hadi şunu seyret de anlat.” denmez. Demek ki, yap-yapma gibi emirler anlayana ve emri yerine getirecek gücü olanadır. İyilikte de kötülükte de, yapmada da yapmamada da özgür seçim hakkımız vardır. “Özgür seçim, senin içinde oturup durmaktadır”.³¹ Mevlana insanın bu dünyada sınanmakta olduğuna da vurgu yaparak, bir varlığın sınanması için elinde özgür seçim gücü ve yapmak istediğini yapma hakkı olmalıdır der. İnsanın içinde güç ve güçsüzlük, iyi ve kötü, doğru ve yanlış gibi bir birine zıt ikilemler gizli olarak bulunmaktadır. Bu gizli şeyler, istekler, dışarıdan kendilerine uygun bir şey gördüklerinde bir şey elde edeceklerini zannettiklerinde hemen ortaya çıkarlar.³²

Görüldüğü üzere Mevlana insanın irade sahibi sorumlu bir varlık olduğunu çeşitli örneklerle tekrar tekrar açıklamaktadır. İnsan yaptığı iyi bir işten seviniyor, yaptığı kötü bir işten utanıyor, pişmanlık duyuyorsa; bu dilediğince iş gördüğünün delilidir. Kötü bir duruma düştüğünde, hasta olduğunda, başına bir felaket geldiğinde insan uyanır, yaptıklarından sorumlu olduğunu anlar. İnsan gücü yettiği ve istediği her işi yapar, ama

³⁰ *Mesnevi*, I/610- 645; 1469-1472.

³¹ *Mesnevi*, V/2965 vd.

³² *Mesnevi*, V/622-640.

sıkıştığında bunu kadere bağlar, insanlara bu dünya işlerinde özgür seçim hakkı verilmiştir.³³ Bununla birlikte neleri yapıp-yapmaması da kendisine bildirilmiştir. Bu nedenle yaptıklarından gerek iyilik, gerekse kötülük açısından sorumlu olacaktır.³⁴

Yine o, insanın sorumluluk sahibi olduğunu insani özelliklerden hareketle anlatmaya şöyle devam eder: Şu evreni görmek, sonra bu evrenler içindeki birçok anlamları ve uyarıları görmemek olmaz. İnsan kendi duygularını, canı ve şeytanı/iyilik ve kötülüğü inkâr edemez. Sahip olduğumuz duygularımız bizim özgür seçim hakkımızın ve gücümüzün olduğunu gösteriyor. İnsana ait dış ve iç duyguları inkâr etmek tamamen insanı inkâr etmek anlamına gelir.³⁵ İnsanların özgür seçim hakları yoktur. demek, bütün yanlışlıkların, kötülüklerin nefis azgınlıklarının Allah’tan olduğunu söylemek demektir. Allah’tan başkasında özgür seçim ve yapma/yaptırma fonksiyonunun olmaması demek, hiçbir suçlu, günahkâr ve düşmanın olmamasıdır. Oysa bir sel gelse, evini-barkını yıkıp götürse bir şey demezsin, ama birileri bunu yaparsa kızar, tepki gösterirsin. Yolda giderken ayağına bir taş takılıp düşsen kalkar yürümeye devam edersin; ama bunu bir insan yapsa, onunla kavga edersin. Bir adam sopa ile bir başka adamın kafasına vursa, kafası yarılan kişi sopaya değil, sopayı tutana kızar. Bir köpeğe taş atarsan köpek önce taşı kovalar, sonra gelir sana saldırır. Bir hayvan bile insanlarda özgür seçim hakkı olduğunu bilip onu sorumlu tutarken, insanlar bunu nasıl bilmez.³⁶

Mevlana, bir başka örneğinde de şunları söyler: Adamın biri, bir başkasının bahçesinde meyve ağacına çıkmış, meyve için ağacı şiddetle silkeliyordu. Bahçe sahibi onu yakaladı. Hırsız, “Bir Allah’ın kulu, Allah’ın ağacından O’nun nimetini yiyor, sana da ne oluyor?” diye çıkıştı. Bahçe sahibi onu bir ip ile ağaca sıkıca bağladı ve sopayla döverken “Ey Allah’ın kulu, Allah’ın bir başka kulu, Allah’ın sopasıyla, Allah’ın yarattığı bir vücuda vuruyor.” diyordu. Mevlana sözlerinin devamında cebrinin de ihtiyarı kabul etmek zorunda kalacağı tespitini yaparak; Onun ihtiyarı ihtiyarları var etti; onun ihtiyarı bir atlı gibi toz duman içinde görünmüyor. “O’nun ihtiyarı, bizim ihtiyarımızı meydana getirmiştir. O’nun bize emir vermesi, ihtiyarımıza dayanır, ihtiyarımız olduğuna delildir, der.³⁷ Mevlana’ya göre, yaratılan her şeyin içinde, onun hareketlerine hükmeden bir güç vardır. Allah’ın sanat ve kudreti, hiçbir alet kullanmadan, o varlığın içindeki

³³ *Mesnevi*, I/622-640.

³⁴ *Mesnevi*, III/1365-1375.

³⁵ *Mesnevi*, V/3005-3030.

³⁶ *Mesnevi*, V/3059-3087.

³⁷ *Mesnevi*, V/3078-3089.

özgür seçim ve davranma gücünü ona kement yapar. Her varlık, kendi özgür davranışlarıyla kendi kendini bağlar. Örneği yeniden hatırlamamız gerekirse Marangozun tahtaya, demircinin demire hükmetmesi, cansız şeylerin canlı varlıkların özgür davranışlarına uyduğunu gösteriyor. Ama gene de cansız maddelerin canlılarca değiştirilemeyen bir özgür yapıları vardır. Tanrı'nın iradesi karşısında insan da böyledir. Tanrı'nın mutlak iradesi ilahi hikmetle insandaki iradeyi yok etmemektedir. Mevlana'nın kendi ifadeleriyle konunun bir başka boyutu da şudur; insan tamamen Allah katına yükselip, onun denizine katılırsa özgür davranış sorumluluğundan ancak o zaman kurtulur. O denize karışmadığı sürece, her insan bu dünyada yaptıklarından sorumludur. "Kötülüğü yaptığın işten bil, bahttan bilme". Aynı şekilde, bu dünyada yapılan her zerre hayır da Allah katında değerlendirilir; Allah ışıgı, bir zerreyi bile örtüp yitirmez.³⁸

Canlılardaki huyları, iyi huylar ve kötü huylar olarak sınıflandıran Mevlana, bu huyların bir kısmının değişebilir bir kısmının da değişmez yani aslı olduğunu söyler: Bir kısım insanlar eğitimin mümkün olmadığını ve dünyada hiçbir şeyin değişmeyeceğini göstermek için, "Allah bizim gönüllerimizi ve diğer varlıkların yapılarını kilitlemiştir." dediler. Cebriye'nin bu görüşleri bir anlamda doğrudur: Ressamın yaptığı bir resim sözle değişmez; taş, sözle la'l olmaz; eski sözle yenileşmez. Toprağa; "su ol.", "bal ol." desek, olabilir mi? Allah her şeye belli bir özellik vermiştir ve bu değişmez. Ancak bazı huylar vardır ki onların değişme yetenekleri vardır, taştan altın çıkmaz; ama bakırdan çıkar; kum çamur olmaz; ama toprak olur. İnsanlarda da sözle, göstermeyle değişecek huylar vardır.³⁹ Kötü huyların en kötüsünün haset olduğunu söyleyen Mevlana'ya göre, şeytan insana hasedinden dolayı şeytan olarak, cezalandırıldı. Ebu'l Hakem, Hz. Muhammed'e hasedinden Ebu Cehil oldu. Nice ehliyetli kişiler, haset yüzünden ehliyetsiz oldu.⁴⁰ İnsanın yaratılışında apaçık var olan haset, insanı kötü zanlara, vesveselere sürükler. Yusuf'un kardeşleri, onu haset yüzünden kuyuya atmışlardı. Her insanın içindeki haset kurtları, dışarıdakilerden daha çok tehlikelidir.⁴¹ Mevlana, hasetten başka hırs, şehvet, mevki ve dilek'i bedenın dört huyu olarak başlarının kesilmesi gereken kuşlar şeklinde tavsif ederek bunların gönüllere ve akıllara düşman olduğunu söyler.⁴²

Kısaca Mevlana insanın Tanrı'yla olan ilişkisini İslam düşünce geleneği

38 *Mesnevi* VI/430-435.

39 *Mesnevi*, III/2901-2917.

40 *Mesnevi*, II/ 803-810.

41 *Mesnevi*, II/231-233, 1408-1415.

42 *Mesnevi*, V/30 vd.

içerisinde oluşan bakış açılarından haberdar olarak ve onları değerlendirerek ele alır. O öncelikle insanın özgürlüğüyle birlikte varlığının sınırlılığı olgusundan yola çıkar. Bu bağlamda Cebriye ve Mutezile'nin tutumlarını sorgular. Cebriliği olumsuz anlamından kurtararak daha yüksek bir kader olarak yeniden tanımlayarak onu peygamberlerin ve velilerin Allah'ın iradesinde yok olma hâline yükseltir.⁴³

Sonuç

Yeniden ifade edecek olursak ona göre, insan özgür olarak yaratılmıştır ve seçme kudretine sahiptir, biz insanlar böyle bir güce sahip olduğumuzu gündelik hallerimizin bize sunduğu verilerden yola çıkarak bile anlayabiliriz. Dahası Allah'ın peygamber göndermesi O'nun bizi mükellef kılması, yaptıklarımızdan dolayı iyi veya kötü olan bir hayatın bizi beklediğini söylemesi, seçme gücüne sahip olduğumuz anlamına gelmektedir. Tanrı'nın mutlak iradesi karşısında insanın durumunun ne olacağına ilişkin sürdürdüğümüz tartışmaları Mevlana'nın ifadeleriyle sonlandırmak gerekirse: Kulun, "Allah neyi dilediyse o oldu." demesi, o işe sarılma, tembel ol, demek değildir. Hatta öz temizliğine, işe daha iyi sarılmaya teşviktir; o hizmete daha da sarıl, o işte daha da ehil ol, demektir.⁴⁴ Yine o, Tanrı'nın mutlak iradesinin insana verdiği cüz'i iradeyi gidermeyeceğini de apaçık örneklerle anlatır: O dülger, tahtaya hüküm yürütür, o ressam, güzelliğe hüküm yürütür, güzelim resimler yapar. Demirci demire emir verir, mimar alete hüküm yürütür. Görülmemiş şey de şudur ki bunca ihtiyar, kulcasına, O'nun ihtiyarına secde eder. Evet cansız şeylere karşı gücün var; var ama bu güç, onlardaki cansızlığı giderebilir, onları canlandırır mı? Tanrı'nın gücü kuvveti de böyledir; gücü-kuvveti mutlaktır ama kuldaki ihtiyarı gidermez.⁴⁵ Doğrusu, günümüzün felsefi ve kelimî eserlerinde irade hürriyeti konusunda söylenenler henüz Mevlana'nın söylediklerinden daha açık bir çözüm noktasına ulaşmış sayılmazlar. Çünkü en ustaca kurgulanmış öğretiler bile özgür irade çıkmazını bir türlü çözümleyememiştir. Dahası bu sorun başta da hatırlatıldığı üzere yalnızca zihinde çözümlenebilecek bir sorun da değildir. Sonuç olarak Mevlana, Tanrı-insan ilişkisini ele alırken, insanın özgürlüğü probleminde farklı bir kapı aralar; insanın dünyadaki işlerinde yapıp-etmelerinde özgür olduğunu, cebrin ise ancak peygamberlerin ve kutlu insanların bir makamı olduğunu ısrarla vurgular; insana yüklenen ilahî sorumlulukları, insanın özgürlüğünün ve sorumluluğunun bir delili

⁴³ Mesnevi, I/641.

⁴⁴ Mesnevi, V/3112-3113.

⁴⁵ Mesnevi, V/3094-3097.

olarak görerek, katı determinizm ve kaderciliği reddeder.

KAYNAKÇA

KUR'AN-I KERİM

ABDULHAKİM, Halife, “Mevlana Celaleddin Rumi”, Çev. Y. Ziya Cömert, *İslam Düşüncesi Tarihi*, Ed. M. M. Şerif, C. III, İnsan Yay., İstanbul 1991, (43-61)

ACLUNİ, *Keşfu'l- Hafa*, cII, Beyrut 1351

ALİYYÜ'L-KARİ, *el-Esraru 'l-Mevdu'a fi'l-Ahbari 'l-Mevdu'a*, Tahkik: Muhammed b. Lütü es-Sabbağ, 2. b., Beyrut 1986.

AYDIN, Mehmet, *Din Felsefesi*, 6. b., Selçuk Yay., Ankara 1997.

BAYKAN, Erdal, *Düşünceye Gelmeyen -Tanrı Sorunu ve Mevlana*, Bilge Adam Yay. Van, 2005.

ÇUBUKÇU, İbrahim Agah, “Türk Kültüründe Hoşgörü ve Mevlana”, *İnsan Hakları Hoşgörü ve Mevlana Sempozyumu, 26-27 Ekim 1994, Konya*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara 1994 (58-64)

DÜZEN, İbrahim, “Mevlana'nın Tasavvufi Görüşüne Göre İnsan”, 5. *Milli Mevlana Kongresi*, SÜ Yay., Konya 1992 (29-34).

MEVLANA, Celaleddin, *Fîhi Mâfih*, Çev. Ahmet Avni Konuk, Yay. Haz. Selçuk Eraydın, İz Yay., İstanbul 1994.

MEVLANA, Celaleddin, *Mecalis-i Seb'a*, Çev. ve Haz. Abdülbaki Gölpınarlı, 2. b., Kent Basımevi Yay., İstanbul 1994.

MEVLANA, Celaleddin, *Mektuplar*, Çev. ve Haz. Abdülbaki Gölpınarlı, İnkılap ve Aka Kitabevleri Yay., İstanbul 1963.

MEVLANA, Celaleddin, *Mesnevi*, Çev. ve Şerh. Abdülbaki Gölpınarlı, C. I-VI, 3. b., İnkılap Kitabevi Yay., İstanbul 1990.

SCHİMMEL, Annemarie, *Tasavvufun Boyutları*, Çev. E. Gürol, Adam Yay., İstanbul 1982.

VELİYUDDİN, Mir, “Mutezile”, Çev. Altay Ünaltan, *İslam Düşüncesi Tarihi*, Ed. M. M. Şerif, C. 1, İnsan Yay., İstanbul 1990 (235-254).

YAKIT, İsmail, *Batı Düşüncesi ve Mevlana*, Ötüken Yay., İstanbul 1993.

YAVUZ, Y. Şevki, “Cebriyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. VII, TDV Yay., İstanbul 1993, (205-208).